

P. Barna Judit

Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján

Bevezetés

Az M7 autópálya Zala megyei szakasza (1. kép 1) több jelentős neolitikus telepet érintett, melyek közül kettőn a lengyeli kultúra emléke is előkerült: Sormás – Török-földek lelőhely (M 79) egy É–D-i irányú dombhát déli végén fekszik, melyet K felől a Mántai-patak határol. A patak egyben közös határt alkot a K-i partján elterülő Mántai-dűlői lelőhellyel (M 710) (1. kép 2).

Sormás – Török-földek lelőhelyen 2002. és 2003. folyamán közel 28 000 m²-t tártunk fel¹. Szórványos telepnyomok tanúsága szerint a lelőhely már a neolitikum korai szakaszában is lakott volt (Starčevo-kultúra), a középső neolit betelepültséget néhány DVK objektum jelzi. A feltárt 460 objektum többsége a lengyeli kultúra korai, ún. séi horizontjába tartozik, de a megelőző Sopot-kultúra települése is jelentősnek mondható. A középső rézkori Balaton – Lasinja és a tűzdelt barázdás kerámia kultúrája, valamint a késő bronzkori halomsíros kultúra népessége átmeneti jelleggel szintén megtelepedett a dombháton. Kiemelkedő fontosságú a két késő neolitikus körárok-rendszer. A leletanyag feldolgozása folyamatban van, ezért az egyes objektumok – így a körárkok – pontos datálása sem végleges még. A leletek elsődleges felmérése alapján a két körárok-rendszer egymáshoz viszonyított időrendi helyzete nem állapítható meg teljes biztonsággal.

A lengyeli kultúra legkorábbi horizontját (Sé – Lužianky – Unterpullendorf kör) képviselő leletanyag mind a kerámiaformák, mind pedig a díszítések (festés, karcolás) tekintetében rendkívül közel áll a Sé – Malomi dűlői lelőhelyről megismert leletegyütteshez (KALICZ 1983–84; KALICZ – KÁROLYI 1977, 1978–79; KÁROLYI 1992; KALICZ 1998: 62–70, Abb. 22–23.). A festésnél valamivel egyszerűbb minták

és kevesebb szín fordul elő, mint Sében. Uralkodó a vörös és a sárga szín; alkalmazták önállóan is, de főként egymással kombinálva. Ezeken kívül csak elvétve fordul elő fehér, rózsaszín, barna és fekete festés.

Sormás – Mántai-dűlő lelőhelyen összesen 25 000 m² nagyságú területen 554 objektum került feltárára; ebből mintegy 450 újkőkori; ennek nagy hányadát középső neolitikus (DVK) objektumok teszik ki, tehát kb. 100 késő neolit objektummal számolhatunk. Ezek többsége a Sopot-kultúrába tartozik. Kis arányban ugyan, de ezen a lelőhelyen is képviselve van a lengyeli kultúra legkorábbi horizontjának leletanyaga. A feltárt telepobjektumok közt sok a cölöplyuk, ezekből több házalap is kirajzolódik, melyek egy része a DVK korszakába, minimum két ház a Sopot-kultúrába tartozik. A lelőhely legmarkánsabb objektuma azonban itt is a körárok, melynek egy kapuval (földhíddal) megszakított részlete esett a nyomvonalba. Ez egy egyszeres, V-metszetű árok. A telepobjektumok nem illeszkednek hozzá, azaz az árok használata rövidebb időt ölelt fel, mint a telep élete².

Sormás – Török-földek lelőhely kisplasztikája különösen gazdag, de a Mántai-dűlőben is szép számmal kerültek elő idoltöredékek, állatszobrocskák, oltárok, stb... A következőkben a lengyeli kultúra azon leleteit közlöm, melyeken viseleti elemeket ábrázoltak. A 19 db lelet egy kivételével a Sormás – Török-földekről származik (1–18. számú), a Mántai-dűlőből mindössze 1 db (19. sz.). Ez az arány megfelel a korai lengyeli kultúra eltérő arányú jelenlétének a két lelőhelyen. Ezek a változatos, szépen díszített idolk jól elemezhető forráscsoportot alkotnak. Az őskori öltözék rekonstrukciójának legfőbb forrásai általában a temetkezések³, melyekben a viselet időtálló anyagból készült részei többé-kevésbé megőrződnek. A lengyeli kultúra temetői azonban szinte kivétel nélkül a kultúra keleti elterjedési csoportjából ismertek

(KALICZ 1985, 1998: 56; ZALA-GAÁL 2002), a nyugati csoport⁴ magyarországi területéről, ahová Zala megye is tartozik, ez idáig csak egy-egy, többnyire különlegesnek tartható temetkezést ismerünk: Keszthely – Halászlát (M. VIRÁG 1986: 17), Veszprém – Felszabadulás út (RACZKY 1974), Szentgál – Füzikút, Városlőd (REGENYE 1993–94: 76), Veszprém – Jutasi út⁵. Így a nyugati csoportban a viselet rekonstruálásához jelenleg a leggazdagabb forráscsoportot az emberábrázolások, s azokon belül is főként az idolk alkotják.

Leletkataszter

1. sz. (2. kép 1; 3. kép 1)

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú idol felső testének töredéke. A kart hegyes csont, a mellet kerek dudor jelzi. A fej hiányzik, a nyakon apró rovátkolások sora fut körbe. Ma = 3,7 cm, sz = 2,7 cm. Ltsz.: 79.17.1.16. Előkerülési körülmények: 17. objektum (gödör) feltájának nyeléséből.

2. sz. (2. kép 2; 3. kép 2)

Szürkésfekete, barna foltos, homokkal soványított anyagú idol alsó testének töredéke. Az idolt eredetileg két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. A fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg), a láb oszlopszerű. A derékon négy párhuzamos bekarcolás fut, melyeket egy függőleges tag két vízszintes szakaszra oszt. Ma = 6,3 cm, sz = 3,7 cm. Ltsz.: 79.23.18.6. Előkerülési körülmények: 23. objektum (gödör) ÉK-i negyed, 9. bontási szint.

3. sz. (2. kép 3; 3. kép 3)

Szürkésfekete, barna foltos, homokkal soványított anyagú idol fejtöredéke. A fej kerek, az orr egy hosszú, kás dudor által pasztikusán megformált. A többi részletet karcolásokkal ábrázolták. A homlokot karcolás keretezi, melynek alsó vonala egyben a szemöldököt, felső és oldalsó vonalai pedig a hajas fejbőr szélét jelölik. A szemeket két ferdén karcolt vonal ábrázolja, a közvetlenül az orr alatt elhelyezett rövid, vízszintes bekarcolás nem a száját, hanem az orrlukakat jelzi. A füleket nem jelölték. A haj részletesen megjelenített: a függőleges lefutású, sűrű cikkcakk-vonalakba rendezett rövid karcolások vékony fonatokat esetleg göndör tincseket ábrázolnak. A frizura a fejtetőn egy középső válaszfakkal két részre oszlik. A nyakat három sorban apró bekarcolások sorozata díszíti. Az idolt eredetileg vörös festés borította, mely csak nyomokban maradt meg. Ma = 3,9 cm, sz = 2,8 cm. Ltsz.: 79.29.22.5. Előkerülési körülmények: I. körárok-rendszer külső árok, A0 szakasz, 2. bontási szint.

4. sz. (2. kép 4; 3. kép 4)

Hengeres testű idol felsőtestének töredéke. Feje, karjai és alsó teste letört, melleit két dudor jelzi. A testet összefüggő sárga festés borítja, melyen nyomokban vörös festés maradványai látszanak. Ma = 3,8 cm, sz = 1,8 cm. Ltsz.: 79.39.1.1. Előkerülési körülmények: 39. objektum (gödör), DNY-i negyed, 4. bontási szint.

5. sz. (4. kép 1; 5. kép 1)

Objektumszám: 52.

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú, üreges csizma-modell. A lábfejnél töredékes, a talp egyenes. A szár felső részét, a perem alatt egymástól nagyjából egyforma távolságra elhelyezett 8 lyuk töri át. Ma = 5,8 cm, sz = 2,9 cm. Ltsz.: 79. 52.4.16. Előkerülési körülmények: 52. objektum (gödör), 2. bontási szint.

6. sz. (4. kép 2; 5. kép 2)

Szürkésfekete, homokkal soványított anyagú idol alsó testének töredéke. A törzs hengeres, a fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg), középen egy karcolás két részre osztja. A külön megformált lábak a szélesen indított comboktól a bokák felé elkeskenyednek; a lábfejek előre nyúlnak. A derékon öt (helyenként hat), párhuzamosan futó bekarcolás több soros övet jelez. Az öv előtt két oldalt két-két ágra bomlik és hosszan lelóg. Az övet a derékon hat függőleges tag hét rövidebb szakaszra osztja. A vízszintes szakaszokkal ellentétben ezeket a függőleges tagokat nem karcolással, hanem vörös festéssel jelezték. Vörös festéknyomok az övtől lefelé az idol testén több foltban is megfigyelhetők. Ma = 9,0 cm, sz = 4,6 cm. Ltsz.: 79. 66.4.26. Előkerülési körülmények: 66. objektum (gödör), 4. bontási szint, K-i fél.

7. sz. (4. kép 3; 5. kép 3)

Barna színű, homokkal soványított anyagú, kis méretű idol alsó testének töredéke. Az idolt eredetileg két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. A törzs hosszú, félkörös átmetszetű, a fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg), a láb szintén félkörös átmetszetű. A derékon öt párhuzamosan futó bekarcolás több soros övet jelez. A láb és a törzs felőli vége is töredékes. Ma = 5,6 cm, sz = 2,1 cm. Ltsz.: 79.81.2.2. Előkerülési körülmények: 81. objektum (gödör), 2. bontási szint.

8. sz. (4. kép 4; 5. kép 4)

Vörösesbarna, homokkal és szitált kavicsal soványított, kis méretű idoltöredék. Eredetileg két félből illesztették össze, az összeillesztés mentén tört el. Deréktól felfelé hiányzik. A nagyon kopott felület ellenére a karcolással ábrázolt többsoros öv felismerhető, de a részletek nem azonosíthatóak. A fenék

eltúlzott méretű, a lábat rövid csomk jelzi. Ma = 4,5 cm, sz = 2,5 cm. Ltsz.: 79.91.2.11. Előkerülési körülmények: 91. objektum (gödör), 2. bontási szint.

9. sz. (6. kép 1; 7. kép 1)

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú idol fejtöredéke. A fej nyomott gömb alakú, az orr plasztikusan megformált; kicsi, hegyes dudor jelzi. A többi részletet karcolásokkal ábrázolták. A homlokot karcolás keretezi, melynek alsó vonala egyben a szemöldököt, felső és oldalsó vonalai pedig a hajas fejbőr szélét jelölik. A szemeket két beszúrás jelzi. A füleket nem jelölték. A hajviselet részletei függőleges lefutású, sűrű karcolt cikkcakk-vonalak formájában jelennek meg. A nyakat sakktábla-mintába rendezett, négy-négy apró bekarcolásból álló motívum díszíti. Ma = 2,6 cm, sz = 1,7 cm. Ltsz.: 79.92.1.5. Előkerülési körülmények: 92. objektum (gödör), 1. bontási szint.

10. sz. (6. kép 2; 7. kép 2)

Sárgászörös, homokkal és kavicszúalékkal soványított anyagú, két félből formált idol töredéke, mely az összeillesztés mentén tört el. Felső teste mellől felfelé hiányzik. Ruházata egy karcolással ábrázolt kötényt vagy ágyékkötőt utal. Lábujjait bekarcolások jelzik. Ltsz.: 79.126.4.20. Előkerülési körülmények: 126. objektum (gödör), 4. bontási szint. Ma = 5,3 cm, sz = 2,7 cm.

11. sz. (6. kép 3; 7. kép 3)

Vörösbarna, fekete foltos, csillámos homokkal soványított anyagú idol töredéke. Az idolt eredetileg két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. A felső test teljes egészében letört, a fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg). Az idolt eredetileg sárga festés borította, mely kis nyomokban maradt csak meg. Ma = 8,3 cm, sz = 4,3 cm. Ltsz.: 79.126.5.28. Előkerülési körülmények: 126. objektum (gödör), 5. bontási szint, Ny-i fél.

12. sz. (6. kép 4; 7. kép 4)

Fekete, barna foltos, törésfelületén szürke, homokkal soványított anyagú idol töredéke. A test deréktól lefelé eső, szemből nézve jobb fele maradt meg térdig, a többi hiányzik. A megmaradt töredéken karcolással jelzett többsoros öv és kötényt vagy ágyékkötő részletei ismerhetők fel. A kötényt mintáját ferde vonalkötegek alkotják, melyek iránya változó. Ma = 3,2 cm, sz = 2,2 cm. Ltsz.: 79.128.1.5. Előkerülési körülmények: 128. objektum (gödör), 1–2. bontási szint.

13. sz. (8. kép 1–2; 9. kép 1–2)

Vörösbarna, szürke foltos, csillámos homokkal soványított anyagú idol töredékei. Az idolt eredetileg

két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. Mindkét félnél a törzs félkörös átmetszetű, a fenék kidomborodó és eltúlzottan nagy méretű (steatopyg). A fej hiányzik. Szemből nézve a jobb félnél a felső test is megmaradt; a kart vízszintesen oldalra nyúló csomk, a mellett kis dudor alakjában formálták meg. A nőalak kötényt vagy ágyékkötőt visel, melyet négy- (esetleg öt) soros öv rögzít a derekán. A ruhadarab földig ér, mintázatát váltakozó irányú és szélességű, ferde vonalkötegek alkotják. A vonalkötegek sűrűn karcoltak. Az öv nem folyamatos; a megszakítások több, rövid szakaszt jelölnek. Ma = 7,4 és 4,2 cm, sz = 2,9 és 2,8 cm. Ltsz.: 79.177.17.15. Előkerülési körülmények: 177. objektum (árok), B. és C. szakasz közti tanufal 1–2. bontási szint.

14. sz. (10. kép 1; 11. kép 1)

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú idol fejtöredéke. A fej kissé nyomott gömb alakú, az orr eredetileg plasztikus volt; a dudor azonban nagyon lekopott. A többi részletet karcolásokkal ábrázolták. A homlokot karcolás keretezi, melynek alsó vonala egyben a szemöldököt, felső és oldalsó vonalai pedig a hajas fejbőr szélét jelölik. A homlokot keretező felső vonalon rövid, keresztirányú sűrű rovátkolás van. A szemeket egy-egy nagy kör ábrázolja, ezeken belül halvány vonal sejteti a pupillákat. A füleket nem jelölték. A haj részletesen megjelenített: a függőleges lefutású, sűrű cikkcakk-vonalakba rendezett rövid karcolások vékony fonatokat esetleg göndör tincseket ábrázolnak. A frizura a fejtetőn egy középső választékkal két részre oszlik. A fejet eredetileg vörös festés borította, mely a karcolt barázdákban nyomokban maradt csak meg. Ma = 4,1 cm, sz = 3,6 cm. Ltsz.: 79.296.1.17. Előkerülési körülmények: II. körárok-rendszer, B. szakasz, 1. bontási szint.

15. sz. (10. kép 2; 11. kép 2)

Barna, szürke foltos, homokkal soványított anyagú idol, deréktól lefelé. A fenék kidomborodó, de nem túlzó méretű. A nőalak hosszú kötényt vagy ágyékkötőt visel, melyet négy-, ill. ötsoros öv rögzít a derekán. Az övet a derékon négy függőleges tag három rövidebb szakaszra osztja. A kötényt földig ér, mintázatát lefelé mutató, ék alakban összefutó, ferde vonalak alkotják. Az idol fenekét, combját és lábait a hátoldalon egy mélyen karcolt barázda jobb, ill. bal félre osztja, mely nagyjából a bokák fölött megszakad. A lábfejek nincsenek külön megformálva, a talp enyhén omphaloszos. A ruhadarab sávjában vörös festés nyomai látszanak. Ma = 6,4 cm, sz = 2,5 cm. Ltsz.: 79.312.3.22. Előkerülési körülmények: 312. objektum (gödör), 3. bontási szint.

16. sz. (10. kép 3; 11. kép 3)

Szürkésbarna, törésfelületén vörös és világos-szürke, homokkal soványított anyagú idol felső testének töredéke. A törzs hengeres. Az egyik kart hegyes csont jelzi, a másik letört. A mellék eredetileg plasztikusak voltak, de letörték. A fej hiányzik, a nyakon apró rovátkolásokból álló ruha szegélye látszik, mely elől V-kivágású, hátul pedig kerek. Ma = 3,9 cm, sz = 3,0 cm. Ltsz.: 79.325.2.16. Előkerülési körülmények: 325. objektum (gödör), 3–4. bontási szint.

17. sz. (12. kép 1; 13. kép 1)

Sárga, homokkal soványított anyagú elnagyolt megmunkálású, karcolt díszítésű idol fejtöredéke. A fej nyomott gömb alakú, a nyak – a fej méretéhez viszonyítva – vastag. A fejen mindössze a homlokot keretező vonalat jelezték. Ma = 3,2 cm, sz = 3,1 cm. Ltsz.: 79.395.1.12. Előkerülési körülmények: 395. objektum (gödör), 1. bontási szint.

18. sz. (12. kép 2; 13. kép 2)

Vörösbarna, szürke foltos, csillámos homokkal soványított anyagú idol töredéke, deréktól lefelé. Az idolt eredetileg két félből formálták meg, az összeillesztés helyén tört el. A fenék kidomborodó és eltűzött nagy méretű (steatopyg). A lábujjakat bekarcolásokkal jelezték. Az öv ábrázolásából két rövid, párhuzamos karcolás maradt meg, nagy része a felület sérülése miatt megsemmisült. Ma = 6,6 cm, sz = 3,8 cm Ltsz.: 79.432.1.19. Előkerülési körülmények: 432. objektum (gödör), K-i fél, 2. bontási szint.

19. sz. (12. kép 3; 13. kép 3)

Szürkésbarna, homokkal soványított anyagú, karcolt díszítésű idol fejtöredéke. A töredék nagyon kopott, a fej részleteiből csak a frizura sűrűn karcolt cikkcakk-vonalai ismerhetők fel.

Előkerülési körülmények: Sormás – Mántai-dűlő, 55. objektum, kelta ház betöltéséből, másodlagos helyzetben. Ltsz.: 710.55.1.8.

Ábrázolt viseleti elemek. A fentiekben bemutatott korai lengyeli kisplasztikák a következő viseleti elemek azonosításához szolgáltatnak adatokat: 1. Felsőruha, mely ing, tunika, ruha, ill. szoknya formájában képzelhető el. 2. Kötény vagy ágyékkötő, melyet több soros öv rögzít. 3. Lábbeli: csizma. 4. Ékszerek: nyaklánc ill. nyakék, testfestés vagy tetoválás. 5. Valasztékkal tagolt frizura.

Ruházat. Ha elfogadjuk, hogy a fenti plasztikák a lengyeli kultúra népének hajdan élt asszonyait legalábbis megközelítőleg valósághűen mintázták meg, az ábrázolások részleteiben a viselet elemeire

ismerhetünk. Mivel a Sé – Unterpullendorf-i típusú idolk egyik szembeötlő jellemzője éppen a ruházat ábrázolása, a karcoláson túl joggal tarthatjuk a festést is a viselet megjelenítésének, még akkor is, ha tisztában vagyunk a festés – főként a vörös szín – közzismert szakrális jelentésével. Bizonyos esetekben azonban valószínű, hogy az idol testének festésével a ruhát, inget, szoknyát jelezték. Leleteinken a festés két esetben (6. és 15. sz. töredékek) vörös színű (4. kép 2; 5. kép 2; 10. kép 2; 11. kép 2). A 4. sz. torzón a ruha, tunika vagy ing színe sárga, a kis foltokban fennmaradt vörös festés mintát ábrázolhatott (2. kép 4; 3. kép 4). Podborský egy Krepice-i idol altestét borító, mintás festés kapcsán felveti, hogy a festés ez esetben akár az öltözetet, akár tetoválást, testfestést is jelölhet (1985: 211). Szintén sárga festéssel jelezték a 11. sz. idol öltözetét (6. kép 3; 7. kép 3). A 6. sz. idolon (4. kép 2; 5. kép 2) nyomokban fellelhető vörös festés a nőalak alsó testén – a festéknyomok helyzete alapján – hosszú szoknyára utal. A ruha vagy szoknya hossza – a festés alapján – feltehetőleg a lábfejjig ért. A lengyeli kultúra temetőiben több esetben megfigyelt jelenség szerint a halottak alkarját és alsó lábszárát (azaz a ruházattól szabadon maradt testrészeket) vörös okkerrel fedték be, amiből arra lehet következtetni, hogy a ruha csak térdig ért (KALICZ 1985: 72). Ennek az ellentmondásnak egyik lehetséges magyarázata, hogy az idolk nem a temetkezésekből megismert köznapi személyeket ábrázolnak hétköznapi viseletben, hanem istennőket – esetleg papnőket – rituális, szertartási öltözékben (GIMBUTAS 1974: 44–56).

Mint már szó volt róla, a festés további, a mai szemlélő számára már nem érthető, átvitt értelmet is hordozhatott. Erre főként az olyan leletek figyelmeztetnek, melyeken a vörös festés az idolk arcán vagy homlokán jelenik meg (3. és 14. sz., 2. kép 3; 3. kép 3; 10. kép 1; 11. kép 1). Ugyanakkor még ezekben az esetekben is gondolhatunk viseleti elemekre: az arc festésére, ill. a haj vörös festéssel való fedésére.

A ruhák alapanyagára nézve a sormási lelőhelyek egyetlen konkrét adatot szolgáltatnak: az I. árok-rendszer külső árkából kerültek elő egy agyagnehezék töredékei⁶, melyeken laza szövésű szövet lenyomatai őrződtek meg (9. kép 3). A nehezéken egyszerű vászonkötésű, mintázat nélküli szövet nyoma látszik. A több példányban előkerült orsógombok⁷ szintén bizonyítják a szövés-fonás gyakorlatát. A ruházatkodáshoz nyilvánvalóan az állati bőrt és prémeket is felhasználták. Irodalmi adatok nyomán kender-, len- esetleg gyapjúfonalból szőtt textil használatával számolhatunk (KALICZ 1985: 85. kép 3; KALICZ 2003: 11).

Kiegészítők. Minden, a már említett, a felső ruházat részét képező darabokhoz másodlagosan kap-

csolódó kiegészítőt, úgy, mint a **nyakban viselt ékszert, a ruha szegélyét, az övet és a kötényt, valamint a frizurát** az idolk készítői karcolással jelezték. Ide sorolhatjuk a test egyéb díszítését, pl.: a testfestést és a tetoválást is.

Ékszer. Egyes idolk nyakán a karcolások ékszert ábrázolnak. Az 1. és 3. sz. töredékeken (2. kép 1,3; 3. kép 1,3) rövid, a nyakat szorosan körülfonó, több soros nyaklánc látható. A 9. sz. fejtöredék (6. kép 1; 7. kép 1) nyakán ábrázolt ékszer bonyolultabb szerkezetű, s ezért inkább geometrikus mintába rendezett nyakékeknek tűnik, melyet pl. gyöngyök és állatfogak kombinációjából fűzhettek. Éppen a szokatlan elrendezés miatt nem zárható ki az sem, hogy a karcolások nem ékszert, hanem sajátos testdíszet, tetoválást, testfestést jeleznek. Nyakban viselt ékszerek a leggyakrabban gyöngyből készültek (pl. rézből, ritka kagylóból, csontból, kőből, agyagból), de előfordul csiga, állatfog, állatfog utánzata kőből, stb...

A 16. sz. töredék (10. kép 3; 11. kép 3) nyakán látható karcolások a ruha szegélyét jelzik, mivel a kivágás elől jól felismerhetően V-alakú, míg hátul kerek. Ugyanilyen ábrázolással találkozunk egy séi idolon, amelyen azonban a ruha szegélyén kívül a nyakláncot is ábrázolták, s ott határozottan elkülönül az ékszer, ill. a V-alakú ruhakivágás (KALICZ 1998: Abb. 35. 3.). Ez a hangsúlyos, részletező megjelenítés arra utal, hogy a ruha szegélyét pl. gyöngyökkel, esetleg állatfogakkal, kagylókkal, stb varrták ki. Ilyen ruhadarabot Horváth F. tárt fel a tiszai kultúra gorzszai telljén, a Proto-tiszapolgári időszak kezdetére datált, gazdag női temetkezést tartalmazó 29. sírban (HORVÁTH 1987: 15–16).

Öv. Részletesebb elemzésre érdemes az öv, mely összesen nyolc idolon jelenik meg: 2, 6, 7, 8, 12, 13, 15. és 18. sz. (2. kép 2; 3. kép 2; 4. kép 2, 3, 4; 5. kép 2, 3, 4; 6. kép 4; 7. kép 4; 8. kép 1–2; 9. kép 1–2; 10. kép 2; 11. kép 2; 12. kép 2; 13. kép 2). Az öv összetett szerkezetű, négy vagy öt, vízszintes, egymással párhuzamosan futó sorból és az ezeket helyenként megszakító függőleges elemekből áll. Ez utóbbiak a többsoros öv egyes szálait összetartó, nyilvánvalóan szerkezeti (funkcionális?) egységek, mivel még a legkevésbé gondosan megmunkált példányokon is felismerhető. Az egyszerűbb megformálású idolon (7, 8. és 15. sz.) az övet csak szaggatott vonalakkal jelezték (4. kép 3–4; 5. kép 3–4; 10. kép 2; 11. kép 2), ezeknél a függőleges tagokra a negatív minta utal. Az aprólékosabban kimunkált idolon (2, 6. és 15. sz.) nem csak a vízszintes, hanem a függőleges elemeket is ábrázolták (2. kép 2; 3. kép 2; 4. kép 2; 5. kép 2; 10. kép 2; 11. kép 2).

Sé – Malomi dűlő lelőhelyen is több példányban kerültek elő ugyanilyen övet viselő idolk (KALICZ 1998: Abb. 32, 4, 6–9.).

Az ábrázolásokban olyasmi több soros övet ismerhetünk fel, mely gyöngyökből fűzött változatát Bicskéről, a Sopot-kultúra temetkezéséből (MAKKAY ET AL. 1996: Fig. 6.), valamint a tiszai kultúrából ismerjük: Tápé – Lebő, Alsó-halom, 6. sír (KOREK 1973: 278), s a már említett gorzszai 29. sírből (HORVÁTH 1987: 15). A Polgár-csöszhalmi telepen több női sírban is volt Spondylus-, ill. márvány gyöngyökből fűzött több soros öv (RACZKY ET AL. 1997: 39). Olyan több soros öv azonban, amelyiken az idolon ábrázolt függőleges elemek is megtalálhatók lennének, temetkezésből nem ismert. Ez talán arra vezethető vissza, hogy ezek a tagok nem időtálló anyagból készültek.

A 6. sz. idol övének részletes ábrázolása felvet egy lehetséges elképzelést arra, hogy mik lehetnek ezek a függőleges tagok. A női alakon megmintázott ötsoros öv köldök tájékon záródik, s két szára elől, a két combon lóg le (4. kép 2; 5. kép 2). Ez az egyetlen olyan idol, amelyen a függőleges elemeket más technikával mintázták meg, mint a vízszintes tagokat: ezeket ugyanis nem karcolással, hanem vörös festéssel hangsúlyozott negatív mintával jelezték. Éppen ez a tény segít bennünket az értelmezésében. Az idol testén, az övtől lefelé több helyen figyelhető meg vörös festék nyoma, melyek a bokáig érő szoknyára utalnak. Az azonos technika alapján arra gondolhatunk, hogy a ruha és az öv szálait összetartó függőleges tagok azonos anyagból (textilből? bőrből?) készülhettek, így elképzelhető, hogy ez utóbbiak tulajdonképpen az övbújtatókat jelenítik meg. Az övbújtató legegyszerűbb formája a szoknya szabályos helyenként történő bevágásával képzelhető el. Így tehát ezek a tagok nem csak az öv szálait fogták össze, hanem egyúttal a nyilván szabás nélküli szoknya derekát is, rögzítve azt. Az övbújtatók e kettős funkciója magyarázat lehet arra, hogy miért tartották fontosnak ábrázolni őket, anyaguk (textil) pedig arra, hogy miért nem maradt nyomuk a temetkezésekben. Ha ez a feltételezés helytálló, akkor az ábrázolásokon látszólag az öv részeként megjelenő függőleges elemek valójában nem az öv, hanem az alatta viselt ruha vagy szoknya részei. A 6. sz. töredék pontos formai analógiája a bakonycsérnyei idolon ismerhető fel, azzal az eltéréssel, hogy az a darab díszítetlen (KALICZ 1998: Abb. 40). Az öv két szárát (övcsőngöt?) két-két sorban futó ferde karcolások jelölik, melyek fonás benyomását keltik. Ugyanez az övcsőngő Sén, egy női viseletet ábrázoló, anthropomorf edényen is feltűnik: itt az övcsőngő egyik szára lelóg, a másik vissza van bújtatva az övbe, az öv maga egyébként részleteiben is

megfelel annak, amely a sormási 6. sz. idolon látható (KÁROLYI 2003: 280). Ennek a sajátos szerkezetű övtípusnak két különböző, de egyaránt a szakrális szférához kapcsolódó tárgytypuson való következetes megjelenítése arra enged következtetni, hogy ezek az övek nem a mindennapi viselet részét képezték, hanem az idolk ill. az anthropomorf edények által megjelenített istennők (papnők) attribútumai.

Az öv mágikus-rituális karakterét további adatok is megerősítik: a Közép – európai vonaldíszes kerámia kultúrájában a nagy Spondylus-kagylóhéjak a temetkezésekben mindig a csontváz medencéjénél kerülnek elő, ami alapján feltehető, hogy az öv zárására, mintegy övcsatként, esetleg övcsüngőként szolgáltak (WILLMS 1985: 336). A Spondylus-ékszerek elemzése kapcsán vált világossá, hogy a kagylóhéjaknak rituális-mágikus szerepük is lehetett (KALICZ – SZÉNÁSZKY 2001: 37, 50), s ez a jelleg az övre is kiterjedhetett, mintegy szakralizálva azt. Arra a tényre, hogy a lengyeli kultúra Nyugat-dunántúli területéről ilyen Spondylus-lelet nem ismert, kellő magyarázat a nagy temetők már említett hiánya, valamint a talajtani viszonyok, melyek nem csupán a Spondylus-, de az állatcsont leletek megmaradásának sem kedveznek (KALICZ 2003: 8). Az, hogy ezen a vidéken is ismerték és használták a Spondylus-ékszereket, már csak azért is valószínű, mert az Adriai – tengerpartról induló Spondylus-kereskedelem lebonyolításában jelentős szerepet játszó Butmir-kultúra népességével fennálló lengyeli kapcsolatokat számos lelet bizonyítja, s a két területet forgalmas kereskedelmi út is összekapcsolta (KALICZ 1983–84: 273, KÁROLYI 2003: 272). Így aztán nem zárható ki az sem, hogy az idolon ábrázolt övek egyes elemi akár Spondylus-gyöngyökből is készülhettek. A Spondylus-ékszerek a késői neolitikumban csaknem kizárólag a női és gyermek (kislány?) viselethez tartoztak (SIKLÓSI 2004: 21), pl. a lengyeli kultúra mórági temetőjében Spondylus-öv csak női sírban, Inf. II. és Jung. korúak temetkezéseiben fordul elő (ZALAI-GÁAL 2000: 19–20).

Kötény. Négy idolk (10, 12, 13. és 15. sz.) kötényt visel (6. kép 2, 4; 7. kép 2, 4; 8. kép 1–2; 9. kép 1–2; 10. kép 2; 11. kép 2). A lengyeli kultúra idolkjain a kötény a női viselet része, a séi idolkon is az egyik leggyakrabban megjelenő, változatos díszítésekkel ellátott ruhadarab (KALICZ 1998: 68, KÁROLYI 2003: 276). Legutóbb Oross K. közölt ugyancsak Séről új idolleletet, mely szintén kötényt visel (OROSS 2003). Temetkezéséből, a késői neolitikum időszakából Vésztő – Mágor lelőhelyről van adat kötényszerű ruhadarabról: egy 35–40 éves férfi sírjában⁸ lelt, a váz előtt kb. 10 cm szélességben és

50 cm hosszan mutatkozó, fehér szerves anyag korhadásából származó csík mutatkozott. A jelenséget az ásató kötény vagy övcsüngő maradványaként értelmezte (HEGEDŰS 1977).

A 15. sz. idolon (10. kép 2; 11. kép 2) ábrázolt kötény vagy ágyékkötő mintájában ék alakú sávoly minta ismerhető fel. Felvetődik a kérdés, hogy miből készült ez a ruhadarab? Míg gyékénylenyomatok, valamint a tiszai kultúra szöttek-jellegű motívumainak elemzése bizonyítja, hogy a gyékényfonásban már korábban jelen voltak a különböző sávoly minták a neolitikum idején (CSALOG 1956, RICHTER 2003), addig a megőrződött textillenymatokban mindig csak a legegyszerűbb, minta nélküli vászonkötés ismerhető fel (RICHTER 2003: 105). Richter Éva ebből arra következtet, hogy a neolitikum idején még csak az egyszerű, egy nyüstös nehezékes szövőszék használatával lehet számolni, amely csak homogén felületű textil szövésére volt alkalmas. A sávoly szövést csak több nyüstös szövőszéken lehet elkészíteni, melynek használatáról legkorábbra a bronzkor végéről van adat (RICHTER 2003). Ennek ellentmond, hogy a Kalicz Nándor által Aszódról közölt textillenymatos edény (KALICZ 1985: Abb. 50) lenyomatában Marton Erzsébet sávolykötést ismert fel (MARTON 2001: Fig. 8.).

Újabb adatok hiányában nem célunk állást foglalni a kérdésben. A fentieket figyelembe véve a 15. sz. idolk kötényén látható ék alakú sávoly minta értelmezésére két lehetőség adódik. Egyrészt elképzelhető, hogy ugyanúgy, ahogyan az edények díszítésében is felhasználták a lefont motívumokat, az egyszerű vászonkötésű textilt is festhették több színnel sávoly mintásra. Ez a technika az edényfestésben oly nagy tapasztalatokkal rendelkező lengyeli népességtől biztosan nem lehetett idegen, ezen kívül a kötény sávjait jelölő karcok között is megfigyelhetők vörös festék maradványai. Másrészt készíthették az említett ruhadarabot gyékényfonással is, növényi alapanyagból, pl.: háncsból, fűszálakból, levelekből.

A 15. sz. idoltól eltérő, egymással viszont gyakorlatilag megegyező a 12. és 13. sz. idolk kötényének mintázata (6. kép 4; 7. kép 4; 8. kép 1–2; 9. kép 1–2): a váltakozó irányú, ferdén karcolt vonalkötegek különböző színekből kialakított sáv mintát jelölhetnek, ez a minta azonban szabálytalanabb, mint a szövésnél a szállbegésből adódó sávoly minták. Annak a köténynek az ábrázolása, mely több lengyeli lelőhelyről (pl. Villánykövesd, Sé) is ismert, s mely nagy valószínűséggel csomózással készült (MARTON 2001: Fig. 7.), a sormási anyagból nem került elő. A kötényeket nem egyszerű kötő, hanem a fentebb már részletesen tárgyalt többsoros öv rögzíti a derékon.

Lábbeli. A lábfejek az idoloikon nem jelennek meg különösebb részletezéssel, két kivételt a 10. és 18. sz. idoloik jelentenek, melyek lábujjait rövid bemetszések formájában jelezték (6. kép 2; 7. kép 2; 12. kép 2; 13. kép 2). A lábfejek sérülése miatt nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy eredetileg hány bemetszés volt rajtuk. A lábujjak ábrázolása vagy mezítlábas viseletre, vagy a csupasz lábfejet láttató, saru-szerű lábbelire utal. A lábbelire vonatkozó egyetlen adatunk a csizma-modell (5. sz., 4. kép 1; 5. kép 1). Az agyagból megformált, üreges modell szinte ép, csak orrából tört le egy kis darab. Lábszár közepig érő, lefelé szűkülő szárú, sarok nélküli, lapos talpú csizmát ábrázol, melynek szárát felül, a perem alatt lyukak törnek át. A lyukakban hajdanán bőr vagy más szerves anyagból sodort, illetve font fűző lehetett bujtatva, mellyel a csizma merevítés nélküli szárát erősítették a lábszárra. Ha a csizma-modell esetében is feltesszük, hogy az egyazon tárgyon különböző technikai megoldások alkalmazása eltérő alapanyagra utal, megállapíthatjuk, hogy a fűző más anyagból készült, mint maga a csizma. A csizma szárának dőlésszöge az ülő figurák lábtartását idézi, ld pl. egy késő lengyeli ülő idolo lábtöredékét, amely Zalaszentbalázs – Pusztahegy mező lelőhelyről származik, s mely megformálást tekintve nagyon emlékeztet a csizma-modellre (BONDÁR 1995: 58, Fig. 194). A lábbeli ábrázolása újkőkori környezetben nagyon ritka, a kevés kivételt karcolt ábrázolások vagy modellek jelentik. A lengyeli kultúrából ez idáig közölt egyetlen modell az ausztriai Grafenbergből származik: égetett agyagból készült, fűzős cipőt ábrázol, melyen a cipő fűzését három, egymás alá elhelyezett lyukpár jelzi (BERG – MAUER 1998: 64, Abb. 93.). A Gumelnița-kultúrából említhető néhány eset, ahol anthropomorf edényen vagy idolo lábán valószínűleg bőrből készített, díszített cipőt ábrázoltak (GIMBUTAS 1974: 51, Fig. 12; NIȚU 1979: Fig. 1.1; Fig. 2.4.). A csupasz emberi láb önálló plasztikai megformálása⁹ gyakoribb: a vonaldiszes kultúráról kezdve (BERG – MAUER 1998: Abb. 9, 37, 69; HORVÁTH – KALICZ 2003: 4. kép 5.) a Vinča-kultúrán át (VASIČ 1933–1936, 1/3: T. XXIV/123, T. LIII./244, 245, stb) a lengyeli kultúráig (DOMBAY 1960: Taf. XC. 1–3, NOVOTNÝ 1962: T. XVII. 5a–b, T. XXI. 1a–b; BERG – MAUER 1998: Abb. 91.) számos példa említhető. Az MBK-ban kifejezetten gyakorinak mondható a láb alakú plasztika (PODBORSKÝ 1985: T. 119. 1–8, T. 120. 1–7, T. 122. 1–4, T. 123. 1–8.). Ezek egy része biztosan meztelen lábat ábrázol, ezt a többnyire karcolás ill. barázdák által jelölt lábujjak, valamint a bűtykök formájában megjelenített boka- és térdízületek jelzése teszi egyértelművé. Ismert azonban néhány olyan üreges kiképzésű töredék is, melyeken az említett anatómiai

részletek nincsenek feltüntetve. Ezek akár csizma-modellként, s egyúttal a sormási lelet közeli párhuzamaiként is értékelhetők (PODBORSKÝ 1985: T. 119. 1–2, 7, T. 120. 2, 7, T. 122. 2, T. 123. 6).

Hajviselet. Öt fejtöredéken figyelhetők meg a hajviselet részletei: 3, 9, 14, 17. és 19. sz. (2. kép 3; 3. kép 3; 6. kép 1; 7. kép 1; 10. kép 1; 11. kép 1; 12. kép 1, 3; 13. kép 1; 3). A sűrű, halszálla-mintát idéző karcolás vállra leomló, félhosszú göndör tincseket (KALICZ 1998: 67) vagy sok vékony fonatból kialakított frizurát (ENGELBRECHT – KÜHLT-RUNK – RAMMINGER 2003) mutatnak. A frizura részleteit minden esetben karcolás jelzi, két fejtöredéken (3. és 14. sz.) figyelhető meg részben a hajat jelző karcolás barázdáiban vörös festés maradványa (2. kép 3; 3. kép 3; 10. kép 1; 11. kép 1). A fejtetőt és a halántékot díszítő karcolás minden esetben frizurát ábrázolnak, nem pártát vagy egyéb fejfedőt, mint az néhány DVK idolo esetében feltehető. A Sé – Unterpullendorf-i típusú idolo egyik markáns jellemvonása, hogy a homlokot felülről három egymásba kapcsolódó ívelt vonal (KALICZ 1998: 67), vagy a hajas fejbőr szélét jelölő, M-szerű jel (RUTTKAY 1992: 514) zárja le, míg alulról az erőteljes megfogalmazású ívelt összenőtt szemöldök. A két vonal sok esetben összeér, így tulajdonképpen a homlok körül egy zárt keret alakul ki. A 17. sz. elnagyolt kivitelezésű idolon pl. csak ezt ábrázolták, mintegy ezzel utalva a kanonizált hajviseletre (12. kép 1; 13. kép 1). A lengyeli kultúra legkorábbi horizontjának idolojai a hajviselet ábrázolása nagyon közeli a Butmir-kultúra idolojai megjelenő megformáláshoz, annak ellenére, hogy a Sé – Unterpullendorf-i típusú idolo kanonizált formáival szöges ellentétben a Butmir-kultúra idolojai többnyire egyediek, s naturalisztikus jegyekkel bírnak (BENAC 1979: 412 ff. Taf. 46.2,3,5; HÖCKMANN 1968/1: 88; RUTTKAY 1992: 518). Az MBK-ban a Sé – Unterpullendorf-i idoltípushoz mind korban, mind tipológiájukat tekintve legközelebb álló Střelice-, ill. Maloměřice-típusokon (MBK Ia, ill. Ib fázis) a haj ábrázolása eltérő: az előbbieken halszálla-mintába rendezett bekarcolások, ez utóbbiakon rövid, szaggatott vonalak jelzik a frizurát (RUTTKAY 1992: 514, 518; PODBORSKÝ 1985: 209, T. 3. 2,3; T. 8. 1–4, T. 9. 3; T. 10. 3, 5–6; stb...). A Lužianky-csoportban viszont még egy formailag meglehetősen eltérő idolon is halszálla-mintás a haj ábrázolása (NOVOTNÝ 1962: Tab. XXXIX. 1. c). A halszálla-mintás hajábrázolást Ruttkay E. protolenyeli örökségnek tartja. Morvaországban ennek hiánya eredményezhette az eltérő ábrázolásmódot, mely az eredeti utánezatának tűnik. A sormási idolo közül a 3. és a 19. sz. darabokon látható a szigorú halszálla-

minta (2. kép 3; 3. kép 3; 12. kép 3; 13. kép 3). A másik két töredéken (9. és 14. sz.) a minta némiképp fellazul, de az eredeti rendezőelv még felismerhető (6. kép 1; 7. kép 1; 10. kép 1; 11. kép 1).

Ahogy az öltözet, úgy a hajviselettel kapcsolatban is feltehetjük a kérdést, hogy vajon a minden napok (profán) öltözetéhez tartozott-e, vagy viselete a megkülönböztetett (szakrális) időszakra korlátozódott? Megilletett-e minden nőt vagy csak bizonyos személyeket? Más szerzőkkel egyetértve úgy gondolom, hogy az idoloikon való ábrázolás miatt inkább a szakrális meghatározást valószínűsíthetjük (ENGELBRECHT – KÜHLTRUNK – RAMMINGER 2003: 320–321).

Értékelés

Kalicz Nándor a séi idolk közt két típust különített el (KALICZ 1998: 66); a sormási darabok ezek szerint – egy darab kivételével – mind az 1. típusba tartozik. A túlhangsúlyozott idomok, a steatopygia a női nemi jelleget hangsúlyozzák, csak a fejtöredékek esetében lehet kérdéses a nemi hovatartozás. A szob-rokat két részből illesztették össze, a lábak stilizáltak, a felsőtest hosszúkás, karcsú, lapos, a karokat vízszin-tesen oldalra nyúló csonkok jelzik. A fej gömb alakú, nyomott, esetleg félgömbös. Az orrot plasztikus bütyök, a szemeket és a szemöldököket karcolt körök, ill. vonalak jelzik. A száját nem ábrázolják. A hajviselet részletesen kidolgozott. A legtöbb esetben ábrázolják, de legalábbis sejtetik az öltözetet.

A séi 2. típus, azaz az egyszerű, többnyire asexuális, hengeres testű egy darabból megformált idolk nem jellemzőek a sormási leletegyüttesre, talán a 4. sz. idolk sorolható ide, ám töredékessége miatt ezt nem lehet biztosan megítélni (2. kép 4; 3. kép 4).

Az idolk közt egyetlen ép példány sem került elő, tehát Sormáson is megfigyelhető a már jól ismert törvényszerűség, hogy az idolk szinte mindig összetörve kerülnek a földbe (HÖCKMANN 1967: 4, KALICZ 1998: 66; BÁNFFY 1991: 202–203). A 177. objektumban egy helyen tártuk fel egyazon szobor két felét; ez az általános gyakorlattal ellentétes, nagyon ritka jelenség. Gyakoribb eset, amikor egy idolk összetartozó töredékei különböző, nem ritkán egymástól távoli objektumokból kerülnek napvilágra. Erre a Mántai-dűlőben is volt példa: a Sopot-kultúra egy idolkjának törzstöredéke és a hozzá tartozó fej két külön gödörből¹⁰ került elő. A törés szándékosságára utaló nyomot több séi idolkon is megfigyeltek (KÁROLYI 1983: 1298), a sormási leleteken ilyen nem fedeztünk fel. Károlyi M. szerint a kialakult rítus alapján feldarabolt és szétszórt idolk olyan agrár rítusok, termékenység szertartások meglétére utalnak, melyek a

későbbi, nagy ókori vallások köréből ismertek¹¹ (KÁROLYI 2003: 277–278).

Az idolk anyagánál szembevetendő a kétféle – nagyon finom és nagyon durva – kerámiaminőség alkalmazása, példaként elég a 6. és 8. sz. idolk soványításában, felületkezelésében és égetésében megmutatkozó különbséget említeni (4. kép 2, 4; 5. kép 2, 4). Ez a kettőség az edénykészítés gyakorlatánál általános, s már a lengyeli kultúrát megelőző időszakban is jellemző, mind a DVK-ban, mind pedig a Sopot-kultúránál (KALICZ 1998: 34). A Közép- és DK-európai neolitikum és rézkor időszakában általánosnak mondható, hogy – temetkezési áldozatok kivételével – nincs összefüggés az idolk minősége és a használatuk, ill. az előkerülés kontextusa közt, azaz készítőik és használóik számára a művészi érték nem játszott szerepet (BÁNFFY 1991: 204).

Az öltözék részletes ábrázolása déli örökség a lengyeli kultúra idolk-plasztikájában. A hagyomány a Vinča-kultúrából eredeztethető, ahol még a séi típusú idolkon megfigyelhetőnél is részletesebb az öltözék megjelenítése, gyakran ékszerekkel kiegészítve (VASIČ 1933–1936, HÖCKMANN 1968/I.: 50–88; BÁNFFY 1986). A lengyeli kör távolabbi területein ez a szokás egyre jobban elhalványult, a morvaországi lengyeli kultúrában (MBK) – noha idolkplasztikája nagyon jelentős – már nem, vagy csak nagyon ritkán és sematikusan ábrázolták az öltözeteket (MAREŠOVÁ 1971; PODBORSKÝ 1985). A séi 1. típusú idolk nagy fokú hasonlóságot mutatnak a Podborský által az MBK-leletanyagban Střelice-típusként elkülönített, vízszintes karcsónkokkal jellemezhető idolkokkal (PODBORSKÝ 1985: 210). A szinte egyező megformálás mellett eltérések – a már említett hajviseleten túl – éppen az öltözék, valamint a száj ábrázolásában tapasztalhatók.

A lengyeli kultúra nyugati területi csoportját a kispasztika gyakori és nagy számú előfordulása jellemzi, szemben a keleti csoporttal, ahol főleg egyedi és kevésbé gondosan megformált idolkokat találunk, jóval szerényebb mennyiségben (DOMBAY 1960: Taf. LXXXVII/ 1,3, 5–8, Taf. CXIV/1, 3–5, 7–8; KALICZ 1985, 1998, ZALAI-GAÁL 1996 b; PAVÚK 2003). Egy jellemző példa a két területi csoport eltérésére: míg a lengyeli kultúra DK-dunántúli területi csoportjában Zalai-Gaál I. összesen 38 db emberábrázolást¹² gyűjtött össze (1996: 61), addig csak Sormás – Törökföldek lelőhelyen 33 db ilyen került elő.

A sormási lelőhelyek idolk-plasztikája rendkívül szoros kapcsolatot mutat Sével: nem csupán hasonlóságról, de több esetben tulajdonképpen azonosságról lehet beszélni. Gyakorlatilag nincs olyan darab, amellyel megegyező vagy nagyon hasonló idolk ne fordult volna elő Sében. A Kalicz N. által a viseletei

elemek ábrázolása szerint elkülönített négy csoport a sormási idOLOKNÁL is megfigyelhető (KALICZ 1998: 67–68). A Sormás – Török-földeken előkerült több, mint 30 db idoltöredék¹³ ugyan nem mérhető a séi 130 darabhoz, de mégis jóval több, mint a nyugati területi csoport hasonló korú lelőhelyein szokványosan előforduló egy-két darab, nem is beszélve a keleti csoportra jellemző gyakoriságról (KALICZ 1998: 103, PAVÚK 2003: 311). A leletek nagy száma valószínűleg a Török-földeken is a körárkokkal mutatkozó, részleteiben egyelőre még meg nem határozható összefüggéssel magyarázható. Ahogyan Sében és a morvaországi Těšetice – Kyjovice lelőhelyén is megfigyelték, az idOLOK (figurális plasztika) koncentrációja mutatható ki a körárkok körzetében (KALICZ 1998: 65; POBORSKÝ 1985: 210). Ugyanez a koncentráció Sormás – Török-földeken 91 %-os arányt jelent, mivel a 33 db idoltöredékből 30 db a körárkok által övezett területről, vagy magából valamelyik árokból származik.¹⁴ Ha e két tényhez még hozzávesszük azt is, hogy Sé és Unterpullendorf (OHRENBARGER 1969: 306; Abb. 5, KALICZ 1998: 69, 74) térségében esetlegesen olyan készítés központot feltételezhetünk, ahonnan kiindulva az idOLOK a lengyeli kultúra nagyobb területeire terjedtek szét, felvetődhet a kérdés, hogy – a sormási idOLOKNAK legalábbis egy része – nem származhat-e közvetlenül Séről? Az

idOLOK szállításának kézenfekvő útja lehetett a borostyán út őskori előzménye, mely egyaránt elhaladt Sé és Sormás körzetében (KALICZ 1983–84: 273, KÁROLYI 2003: 272). Közép – Duna-medencei eredetű, egyértelműen import idoltöredékek még oly távoli területekre is eljutottak, mint a csehországi Syneč (VAVRA 1986: Abb. 1.) és a bajorországi Oberpörring lelőhelyek (REINECKE 1977–78: 21 ff).

Összefoglalás

A fentiekben bemutatott és elemzett sormási kisplasztikákon felismerhető viseleti elemek nagy része, azaz a felsőruha (ing vagy tunika, ruha, ill. szoknya), kötény, ékszerek (nyaklánc és nyakék) és választékkal tagolt frizura szakirodalmi adatok alapján jól ismert. Az itt közölt leletek két új adattal gyarapítják eddigi ismereteinket: 1. A csizma-modell alapján egy újkőkori környezetből korábban nem ismert lábbeli rekonstruálható szinte teljes pontossággal. 2. Az összesen nyolc idOL töredéken megfigyelt több soros, tagolt öv a női viselet, s ezen belül is nagy valószínűséggel a szertartási öltözet része. Ábrázolása csak idOLOKRA, valamint egy séi anthropomorf edényről ismert (KÁROLYI 2003: 208); használata is valószínűleg a szakrális szférához kapcsolódott, istennői (papnői) attribútum lehetett.

Jegyzetek:

- ¹ Fekete Csanád 2002 tavaszán végzett szondázó ásatása nyomán indult 2002. júniusában a teljes felületű feltárás először az én irányításommal, majd Száraz Csilla vette át az ásatás vezetését. Száraz Csillának köszönetet mondok munkájáért és a leletek közlési jogának átengedéséért. A fotókat Bicskei József, a rajzokat Nemes Donát készítette. Technikai munkatársként működtek Gönye András, Horváth Krisztián és Kónya Bence. Munkájukat ezúton is köszönöm!
- ² A feltárást Straub Péter vezette, az újkőkori leletek feldolgozásra való átengedését e helyen is köszönöm neki.
- ³ Nem számítva az olyan kivételes eseteket, mint a gleccser- vagy mocsári múmiák, melyekre azonban a Kárpát-medencei neolitikumból nem ismerünk példát.
- ⁴ Alsó-Ausztriából több temetkezés ismert, pl.: Friebritz, Friebritz – Süd, Kamegg, Mödling – Leinerrinnen, Bisamberg – Parkring, Reichersdorf (NEUGEBAUER – MARESC 1995: 93–104).
- ⁵ 2003 őszén Regenye Judit (Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém) leletmentő ásatás során a lengyeli kultúra kis sírszámú temetőjét tárta fel Veszprém – Jutasi (volt Felszabadulás) út lelőhelyen. Közöletlen. Az ásató szíves szóbeli közlése.
- ⁶ Ltsz.: 79.29.44.9. Előkerülési körülmények: 29. objektum (árok), A4 szakasz, 6. bontási szint (az árok feneke).
- ⁷ Közel 40 db orsógomb került elő különböző objektumokból, melyek döntő többsége biztosan a korai lengyeli kultúrához köthető.
- ⁸ Vésztő – Mágor IX. blokk + K-i rábontás, 44. sír.
- ⁹ Tehát nem idOL részeként, legfeljebb edénnyel kombinálva.
- ¹⁰ 710. 292. és 710. 335. objektumok.
- ¹¹ Ozirisz, Dionüszosz, Démétér és Perszephoné kultusza (FRASER 1995: 239–267).
- ¹² Az emberábrázolások közé ez esetben Zalai-Gaál I. az emberfigurákat és töredékeiket sorolta, ill. egy relief-szerű ábrázolást (Zalai-Gaál 1996: 61).
- ¹³ Fontos hangsúlyozni, hogy ebbe a számba csak az önálló anthropomorf plasztikák tartoznak bele, tehát nem soroljuk ide az egyéb emberábrázolásokat (pl. ember alakú edény).
- ¹⁴ A három kivételt a 12, 17. és 18. sz. idOLOK képezik, melyek az I. körárkok-rendszerből K-re eső gödrökből származnak.

Irodalom:

BÁNFFY 1986

Bánffy, E.: A Vinča-kultúra újabb leletei az Antik Gyűjteményben. Bulletin du Musée Hongrois (85) 115–122

BÁNFFY 1991

Bánffy, E.: Cult and Archaeological Context in Central and Southeastern Europe in the Neolithic and the Chalcolithic. *Antaeus* 19–20, (1990–91) (1991), 183–250

BENAC 1979

Benac, A.: Mlade neolitsko doba. Butmirska Kultura Grupa. In: *Praistorija jugoslavenskih zemelja* 2 (1979), 412 ff.

BERG – MAUER 1998

Ber, F. – Mauer, H.: *Idole – Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren*, Ausstellungskatalog Höbarthmuseum der Stadt Horn, Horn, 1998

BONDÁR 1995

Bondár, M.: The settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. *ANTEUS* 22 (1995), 51–70

CSALOG 1956

Csalog J.: Újkőkori gyékénylenyomat Kőkénydombról. Imprints of matting on neolithic wares from Kőkénydomb. *ArchÉrt* 83 (1956) 183–185

DOMBAY 1960

Dombay, J.: *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony*. Budapest, 1960

ENGELBRECHT – KÜHLTRUNK – RAMMINGER 2003

Neolithische Haartracht – Alte köpfe? Rekonstruktionsversuch einer altestandkeramischen Frauenfrisur. *Arch Korres* 33 (2003) 317–323

FRASER 1995

Fraser, J.G.: *Az Aranyág. Ozirisz – Századvég*, Budapest, 1995

GIMBUTAS 1974

Gimbutas, M.: *The Gods and Goddesses of Old Europe*. London, 1974

HEGEDŰS 1977

Hegedűs K.: A Vésztő – mágordombi újkőkori és rézkori temetkezések (The Neolithic and Copper Age burials of Vésztő – Mágordomb). Kézirat. Budapest, 1977

HORVÁTH 1987

Horváth L.: Hódmezővásárhely – Gorzsa. A tiszai kultúra települése. In: Tálas L. – Raczky P. (szerk): *A Tisza-vidék késői neolitikuma*. Szolnok, 1987, 13–16

HORVÁTH – KALICZ 2003

Horváth, L. – Kalicz, N.: Újkőkori település feltárása Petriventén. Excavation of a Neolithic site at Petrivente. *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2001. *Archaeological Investigations in Hungary* 2001. (2003), 5–29

HÖCKMANN 1967

Höckmann, O.: Menschendarstellungen in der bandkeramischen Kultur. *Jahrb. RGZM* 12, 1965 (1967), 1–34

HÖCKMANN 1968

Höckmann, Olaf: *Die Menschengestaltige Figuralplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*. I–II. August Lax Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1968. (Münstersche Beiträge zur Vorgeschichtsforschung. Veröffentlichungen des Seminars für Vor- und Frühgeschichte der Universität; Band 3–4.)

IDOLE. Berg – Maurer (Hrsg.)

Idole – Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren, Ausstellungskatalog Höbarthmuseum der Stadt Horn, Horn, 1998

KALICZ 1983–84

Kalicz, N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel – Kultur und die älteste „Wehranlagen“ in Ungarn, *MÖAG* 33–34, Wien, 1983–84, 271–293

KALICZ 1985

Kalicz N.: *Kőkori falu Aszódon*. Aszód, 1985

KALICZ 1998

Kalicz N.: *Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*. *Archaeolingua*. Series Minor 10.

KALICZ 2003

Kalicz N.: Az újkőkor végi és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey – kápolna mellett (Kr.e. 5. évezred első harmadától a 3. évezred első feléig). *ZALAI MŰZEUM* 12 (2003), 7–47

KALICZ – KÁROLYI 1977

Kalicz, N. – Károlyi, M.: Sé-Malomi dűlő. *Mitt-ArchInst* 7 (1977), 122–123

KALICZ – KÁROLYI 1978–79

Kalicz, N. – Károlyi, M.: Sé-Malomi dűlő. *Mitt-ArchInst* 8–9, 215–217

KALICZ – SZÉNÁSZKY 2001

Kalicz, N. – G. Szénászkzy, J.: Spondylus- Schmuck im Neolithikum des Komitats Békés, Südostungarn. *PZ* 75. Band, S. 24–54, 2001

KÁROLYI 1983

Károlyi M.: 6000 éves gabonaanya, gabonalány. – 6000 Jahre Getreidemutter, Getreidetochter. *Élet és Tudomány* 41 /10, 1296–98

KÁROLYI 1992

Károlyi M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében. Szombathely, 1992.

KÁROLYI 2003

Károlyi M.: Savaria földjének őskori kultúrái a rómaiak előtt. *Vasi Szemle* LVII/3, 271–288

- KOREK 1973
Korek J.: A tiszai kultúra (Die Theiss-Kultur). [Dissertation.] Budapest, 1973
- MAKKAY ET AL. 1996
Makkay, J. – Starnini, E. – Tulok, M.: Excavations at Bicske – Galagonyás (Part III). The Notenkopf and Sopot-Bicske Cultural Phases. Trieste, 1996
- MARTON 2001
Marton, E.: New Approaches to the artefacts related with textile of the Lengyel culture. In: Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond. A review of the current research (2001), 131–142.
- MAREŠOVA 1971
Marešová, K.: Neolitická plastika na Morave. Neolithische Plastik in Mähren. Časopis moravského musea 56 (1971) 53–78
- NEUGEBAUER – MARESCCH 1995
Mittelneolithikum: Die Bemaltkeramik. In: Neugebauer, J – W. (Hrsg) 1995: Die Junsteinzeit im östlichen Österreichs. St. Pölten – Wien (1995), 57–107
- NIŢU 1979
Niţu, A.: Reprezentări antropomorfe pe ceramica de tip Gumelniţa A. Danubius 2–3 (1969), 21–43
- NOVOTNÝ 1962
Novotný, B.: Lužianska skupina a počiatky mal'ovanej keramiky na Slovensku. Bratislava, 1962
- OHRENBERGER 1969
Ohrenberger, A. J.: Die Lengyel-Kultur in Burgenland. ŠtZ 17 (1969) 301–313
- OROSS 2003
Oross K.: A lengyeli kultúra újabb idoltörödékei Séből. Studia Archaeologica IX. (2003), 65–70
- PAVÚK 2003
Pavúk, J.: Menschliche Tonfiguren der Lengyel-Kultur aus der Slowakei. In: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südeuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. E. Jerem and P. Raczky (Hrsg). Archaeo-lingua 2003
- PODBORSK 1985
Podborský, V.: Těšetice – Kyjovice 2. Figurální plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Brno 1985
- RACZKY 1974
Raczky P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. Arch Ért 101 (1974), 185–210
- RACZKY ET. AL. 1997.
Raczky P. - Anders A. - Nagy E. - Kurucz K. - Hajdú Zs. - Meier - Arendt, W.: Polgár - Csőszhalom dűlő. Újkőkor végi telep és sírok a kr.e. V. évezredből. Late Neolithic Settlement and Graves from the 5th Millennium B.C. In: Utak a múltba. Paths into the Past. (Budapest, 1997), 34–43
- REGENYE 1993–94
Regenye J.: Előzetes jelentés a lengyeli kultúra szentgáli telepének kutatásáról. Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Siedlung der Lengyel-Kultur in Szentgál, Füzi-kút. VMMK 19–20 (1993–94), 69–88
- REINECKE 1977–78
Reinecke, K.: Neue figürliche Darstellungen der Jungsteinzeit aus Niederbayern. Jahresber. Hist. Ver. Straubing 80 (1977–78), 21 ff.
- RICHTER 2003:
Richter É.: A tiszai kultúra szöttek-jellegű díszítésvilágának kapcsolata a szövés- és gyékényfonás motívumaival. ŐSRÉGÉSZETI LEVELEK 2003. 98–106
- RUTTKAY 1992
Ruttkay, E.: Beiträge zur Idolplastik der Lengyel-Kultur. Festschr. 50 J. Bestehen Inst. Ur- u. Frühgesch. Leopold-Franzens-Univ. Innsbruck, Univ. Forsch. Prähist. Arch. 8 (1992), 511–522
- SIKLÓSI 2004
Siklósi, Zs.: Prestige Goods in the Neolithic of the Carpathian Basin. Material Manifestations of Social Differentiation. Acta ArchHung 55 (2004), 1–62
- VAVRA 1986
Vávra, M.: Die Anfänge der Lengyel – Kultur in Böhmen und ihre Interpretation. In: Internationales Symposium über die Lengyel Kultur. Nitra – Wien (1986), 297–304
- VASIČ 1933–1936
Vasič, N.: Preistoriska Vinča I – IV. Beograd
- M. VIRÁG 1986
M. Virág Zs.: Keszthely – Fenékpuszt. Rég Füv Ser. 1. No. 39. 17
- WILLMS 1985
Willms, Chr.: Neolithischer Spondylusschmuck. Hundert Jahre Forschung. Germania 63 (1985) 2, 331–343
- ZALAI-GAÁL 1996 a
Zalai-Gaál, I.: Die Kupferfunde der Lengyel-Kultur im Südlichen Transdanubien. Acta ArchHung 48, 1996, 1–34
- ZALAI-GAÁL 1996 b
Zalai-Gaál, I.: Neue Funde der neolithischen anthropomorphen Idolplastik im südlichen Transdanubien. WMMÉ 19 (1996) 57–87
- ZALAI-GAÁL 2000
Zalai-Gaál I.: A győrei neolitikus antropomorf edény. – Die neolithischen anthropomorphen Gefäße der Lengyel-Kultur. WMMÉ 22 (2000) 7–38

Some data to Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel culture

During the M7 motorway excavations many important Neolithic settlements were revealed in Zala county (Fig. 1:1). Two of these settlements represent the material remains of the Lengyel culture. Sormás – Török – földek (M 79) is situated on the southern side of a N-S oriented natural elevation. This elevation is bordered by the Mántai stream from the east. The eastern side of the stream is bordered by the archaeological site of Mántai-dűlő (M 710) (Fig. 1: 2).

During the excavations in 2002 and 2003 at Sormás – Török – földek an area of almost 28 000 m² was investigated. Some finds suggest that the settlement was inhabited in the Early Neolithic (Starčevo culture) and during the Transdanubian Linear Pottery Culture (TLPC). At Sormás – Török – földek 460 archaeological features were excavated the majority of which belong to the early phase of the Lengyel culture (Sé phase). The antecedent Sopot culture phase of the settlement also bears considerable importance. The material culture of the Middle Copper Age Balaton-Lasinja, Furchenstich and the Late Bronze Age Tumulus cultures can also be found on the settlement.

Two Late Neolithic circular ditch systems bear exceptional importance. The excavated material is being processed and the relative dating of the archaeological features and the ditch system is yet to be determined. The smaller one is situated east from the bigger one and the smaller ditch system exhibits two circular ditches run parallel to each other.

According to previous researches the material culture of the site represents the earliest phase of the Lengyel culture (Sé – Lužianky – Unterpullendorf horizon) and shows considerable similarity with the material culture of Sé – Malomi – dűlő in terms of vessel shape and decoration (painting, incision). In the case of paintings the variety of motives and the number of colours used are smaller than at Sé. Red and yellow colours are characteristic either alone or in combination with each other. White, pink, brown and black although present they are not characteristic for this settlement.

The excavated area at Sormás – Mántai – dűlő was 25 000 m² and 554 archaeological features were found. From these 450 belong to the Neolithic. The majority of the features exhibit finds from the TLPC period and approximately 100 features represent the Late Neolithic period. The majority of the Late

Neolithic features belong to the Sopot culture. Although the Earliest phase of the Lengyel culture is present it is not characteristic for this settlement. Many of the excavated features at this site are postholes. The spatial distribution of the postholes (positioned in lines forming rectangles) suggest that they belong to houses. The majority of the building structures represent the TLPC period although at least two structures belong to the Sopot period. The most prominent feature of the settlement is the circular ditch system. It needs to be mentioned that the gate structure (earthen bridge) of the ditch system was also found within the excavated area. Opposed to the previous ditch system where two ditches run parallel to each other, in this case only one 'V' profiled ditch surrounds the settlement. The features of the settlement do not complement the area enclosed by the ditch system. Thus archaeological features belong to the same period can be found both inside and outside of the enclosed area. This implies that the ditch system was used for a shorter period than the actual life span of the settlement.

The figurative representations from Sormás – Török – földek are especially rich, although Mántai-dűlő also exhibits considerable number of anthropomorphic and zoomorphic figurines and altars.

This paper considers human figurines of the Lengyel culture that exhibit recognisable costume. Eighteen finds are considered (No 1-18) from Sormás – Török – földek (Figs. 2-11; 12: 1-2; 13: 1-2) and one (No 19) from Mántai-dűlő (Figs. 12: 3; 13: 3). The proportion of the number of figurines between the two sites well represents the different extent of existence of the Lengyel culture on the two settlements. Thus on Sormás – Török – földek the presence of the Lengyel culture was more intensive than on Mántai-dűlő. It is considered that these diverse and meticulously decorated figurines are ideal media for analysis.

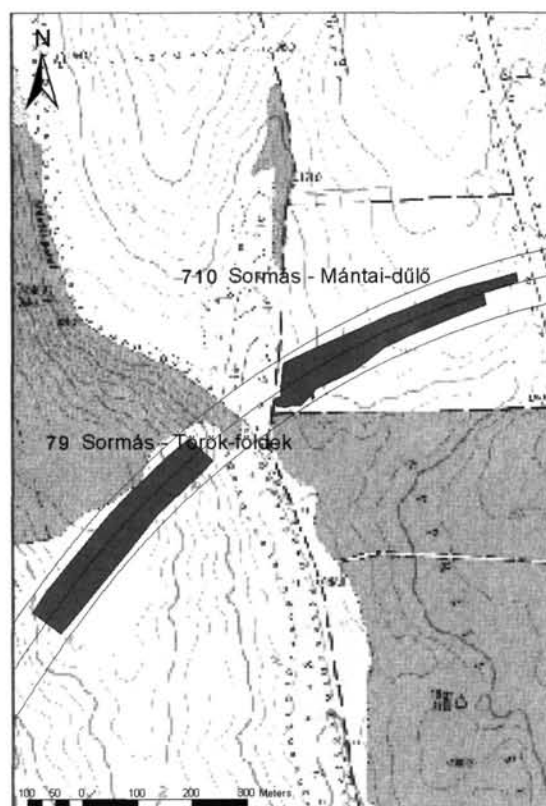
On the majority of the discussed figurines the clothing is well recognisable. Items of costume such as shirt, tunic, dress or skirt, apron, jewellery (necklace, pendant) can often be recognised. Moreover, body painting, tattooing, and typical hairstyle - with parting on the top of the head - are also common features on figurines. Similar self-adornments and dress items are well discussed by researchers.

The discussed data enriched our knowledge on the subject with two elements: 1. Model of high boots.

High boots have not been observed previously from the Neolithic. 2. On eight women figurines multi-layered vertically divided belt can be observed that may be part of a dress that was used in a ceremony. The representation of this paraphernalia is only known from idols (Sé – Malomi – dűlő) and also from an

anthropomorphic vessel from Sé, thus on those finds which can not be considered as profane findings. This paraphernalia may have been used in ritual practice and belonged to a goddess or priestess.

Translated by Eszter Kreiter

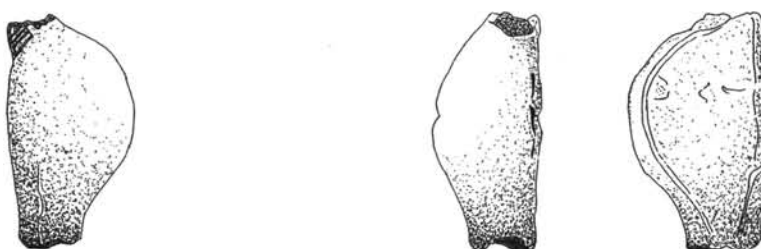
1. kép: 1: Az M7 autópálya nyomvonala Nagykánizsa és Letenye között a kutatott régészeti lelőhelyekkel;
2: (79) Sormás – Török-földek és (710) Sormás – Mántai-dűlő lelőhelyek

2. kép: 1-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

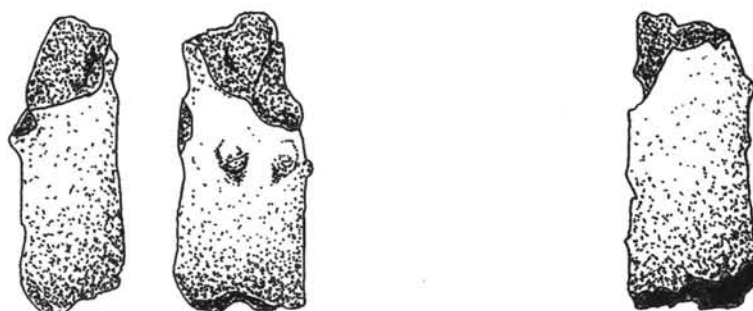
1

2

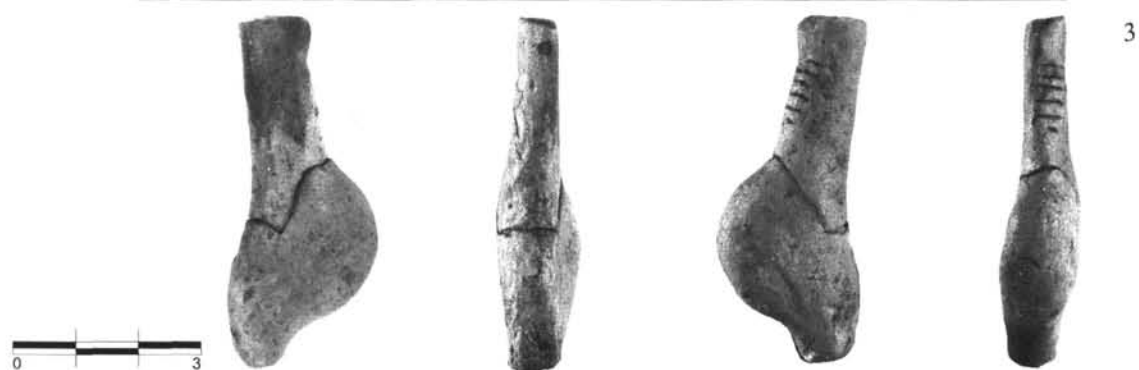

3

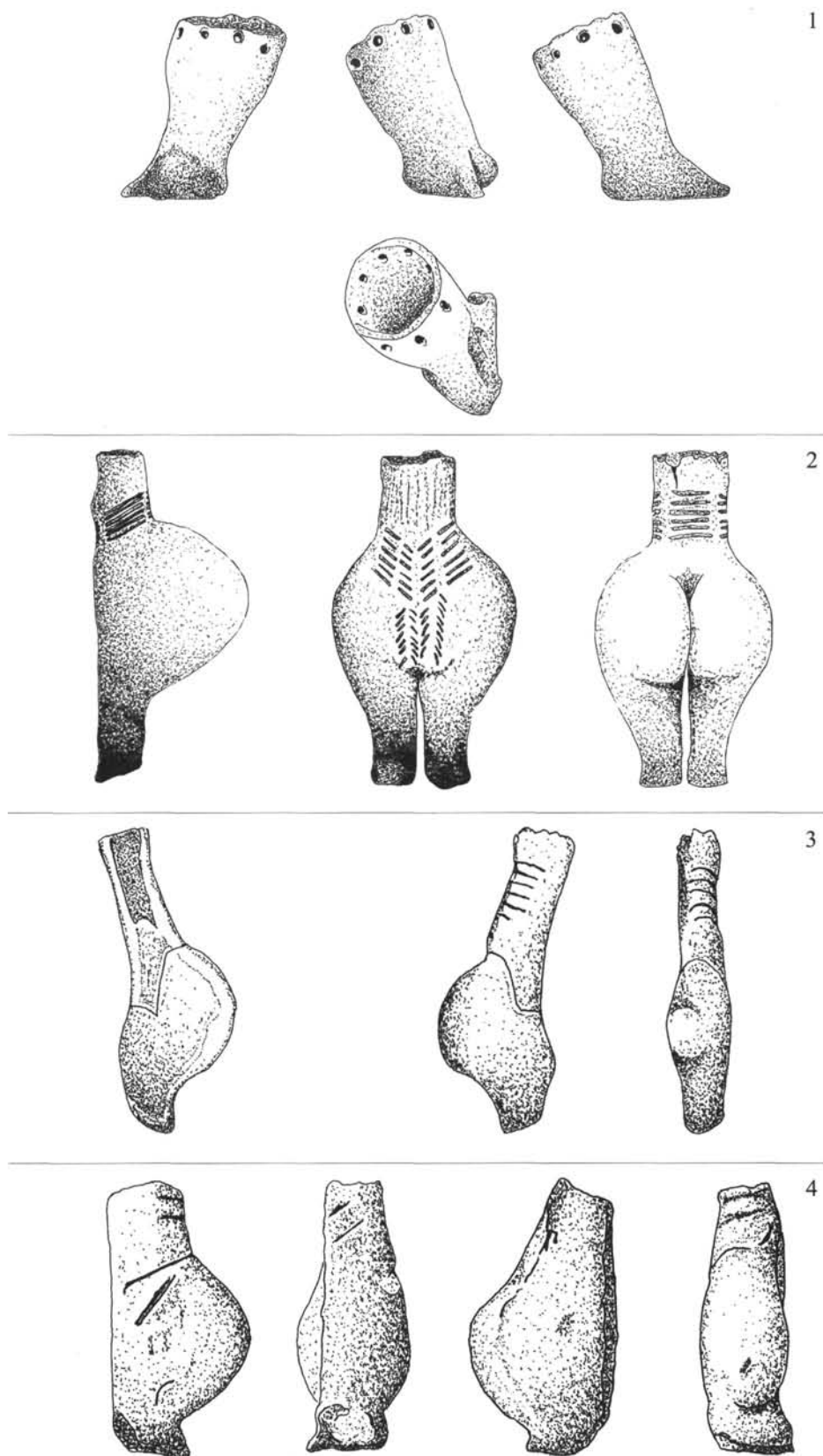

4

3. kép: 1-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

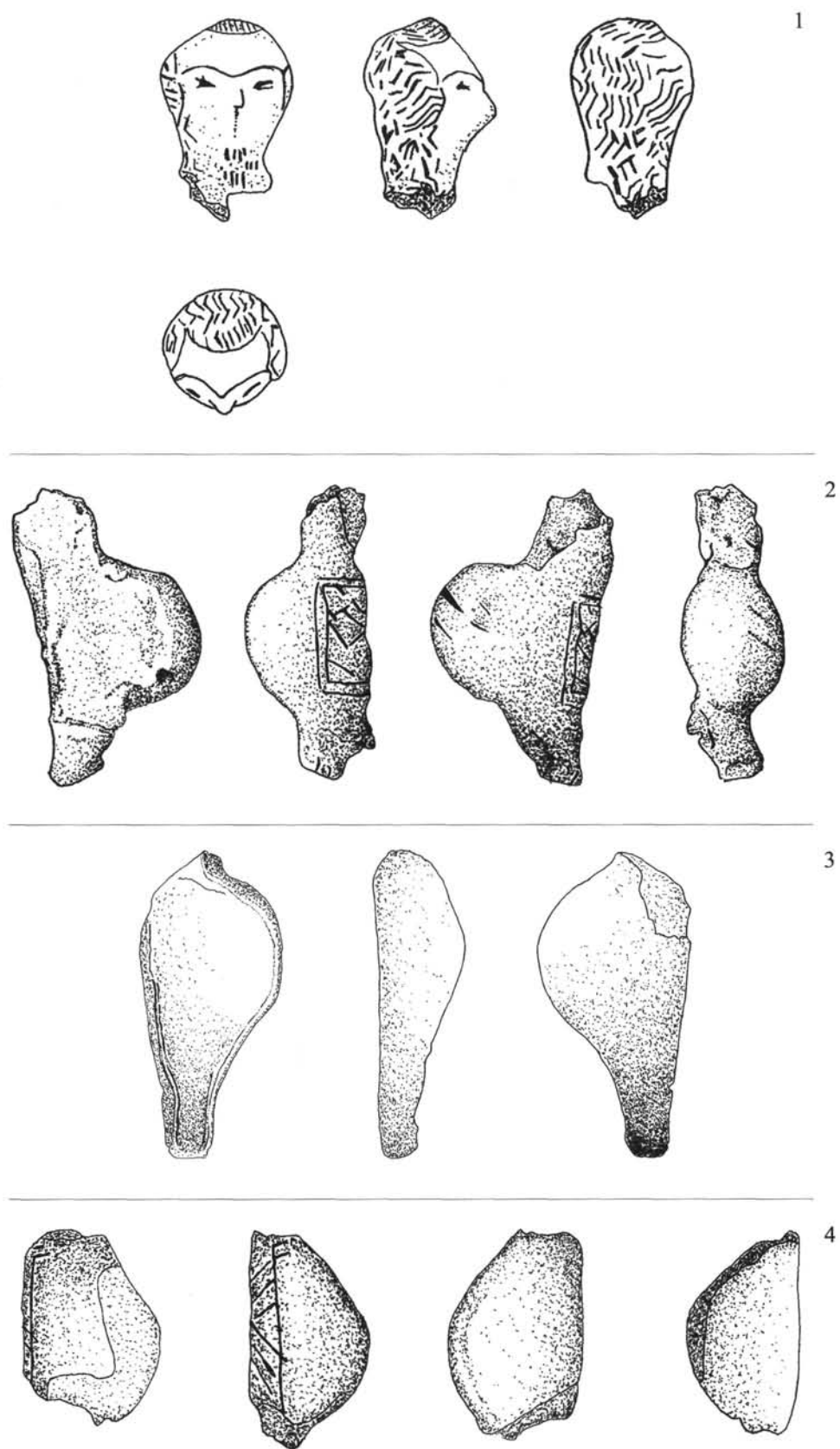
4. kép: 1: Csizma-modell Sormás – Török-földek lelőhelyről,
2-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

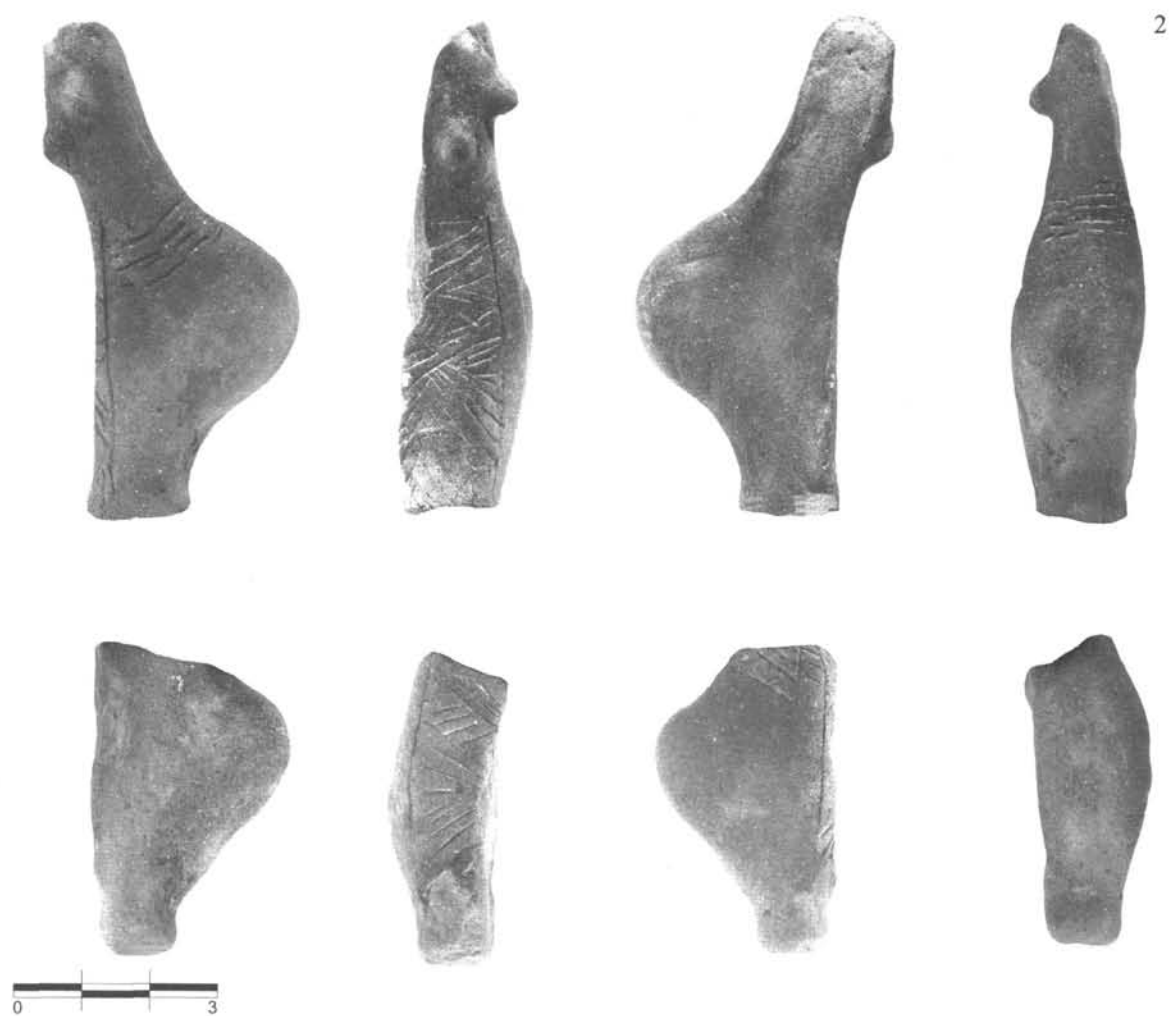
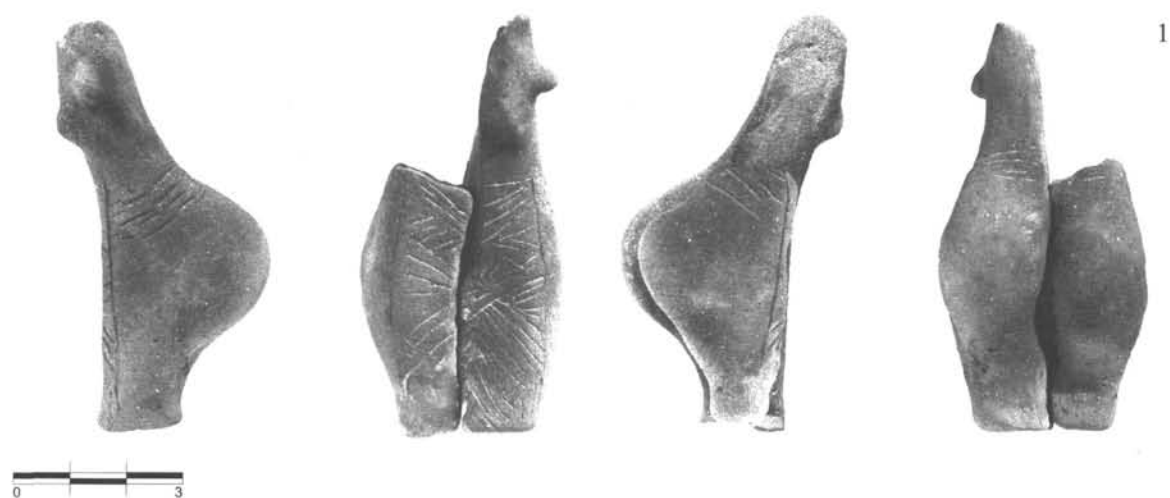
5. kép: 1: Csizma-modell Sormás – Török-földek lelőhelyről,
2-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

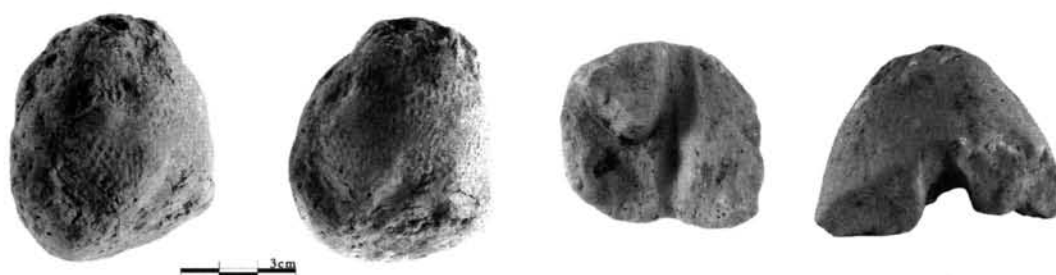
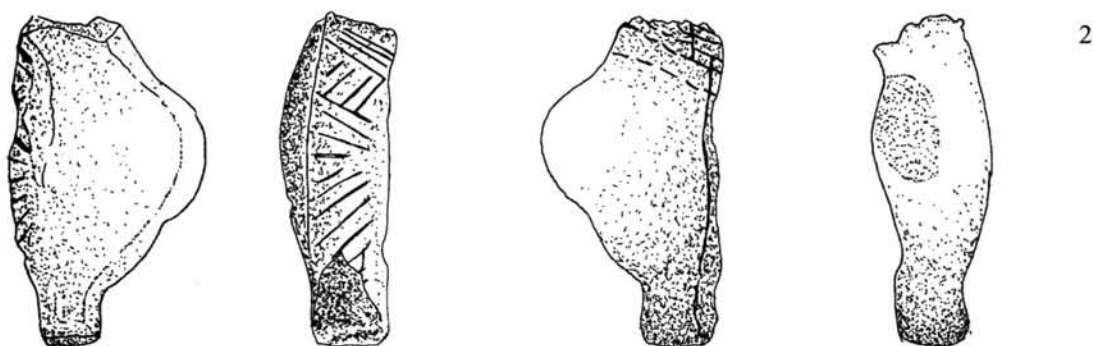
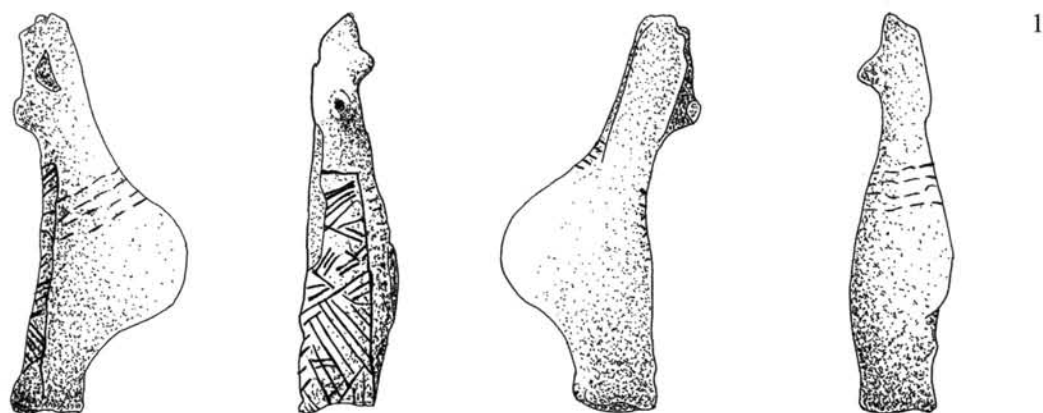
6. kép: 1-4: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

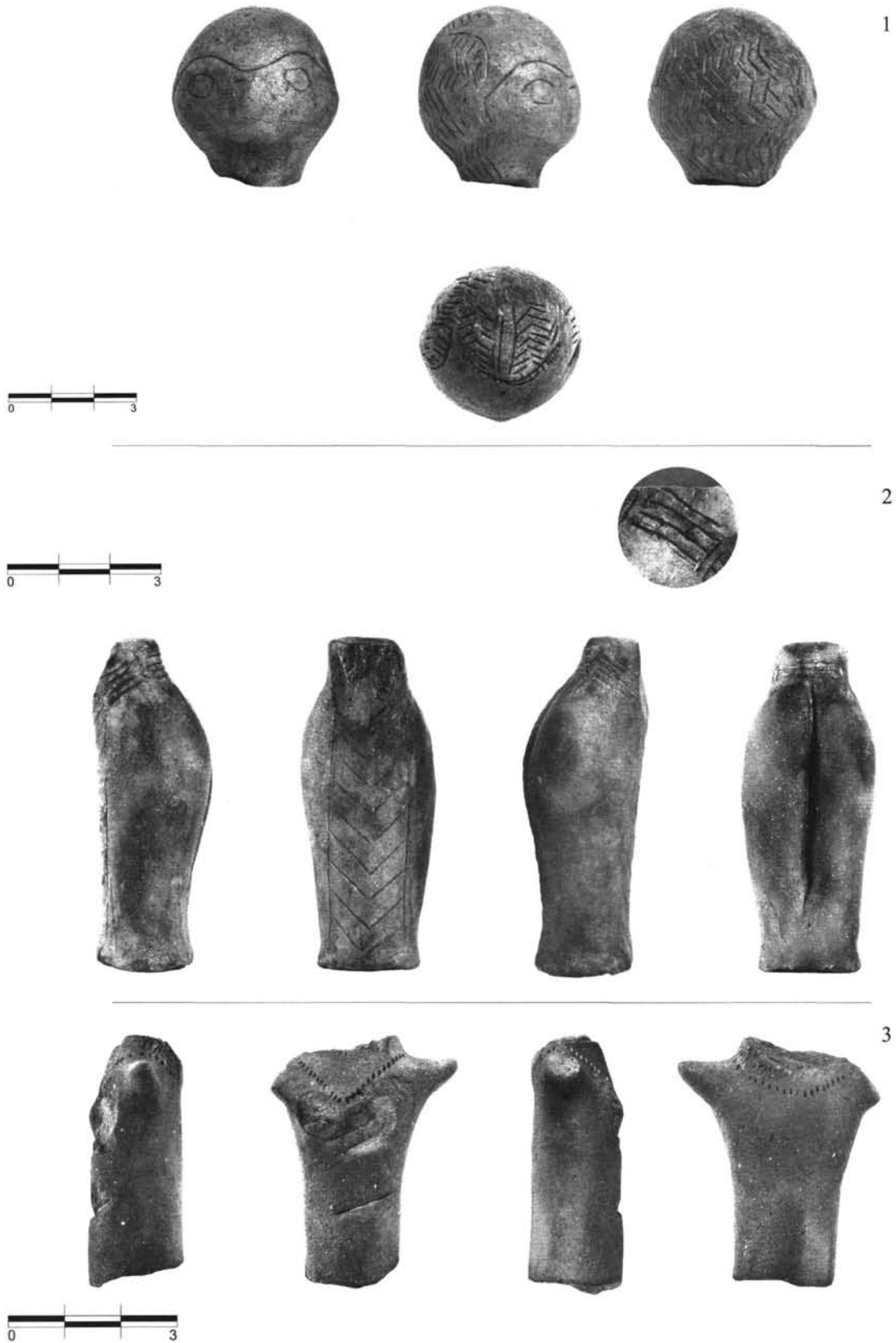
7. kép: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

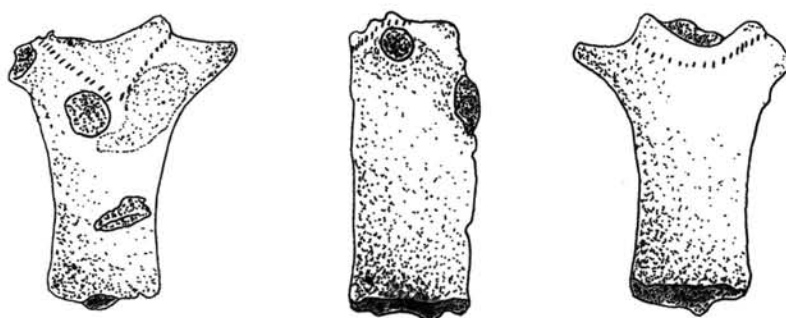
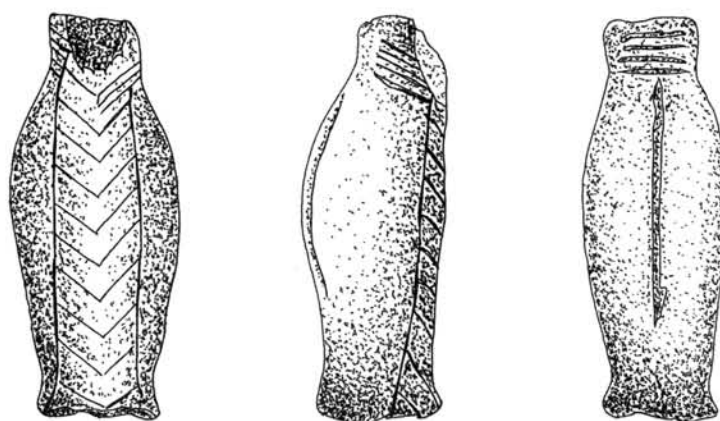
8. kép: 1-2: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

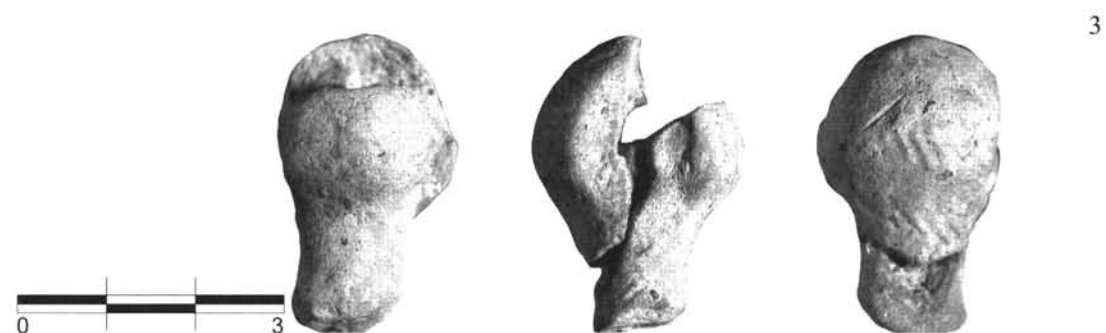
9. kép: 1-2: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről,
3: Agyagnehezék, szövetlenyomattal Sormás – Török-földek lelőhelyről

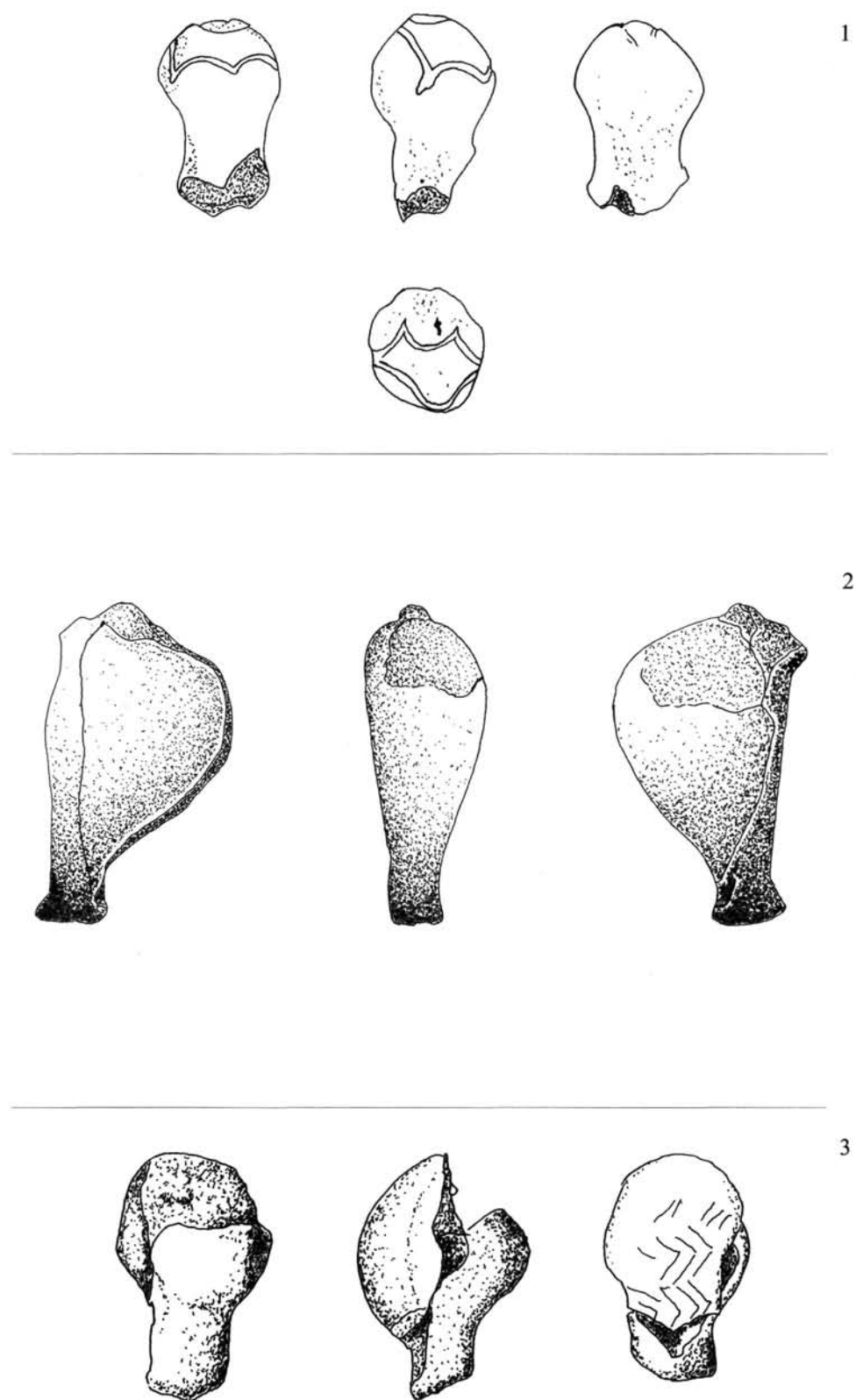
10. kép: 1-3: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

11. kép: 1-3: A lengyeli kultúra idoltörödékei Sormás – Török-földek lelőhelyről

12. kép: 1-2: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről,
3: A lengyeli kultúra idoltöredéke Sormás – Mántai-dűlő lelőhelyről

13. kép: 1-2: A lengyeli kultúra idoltöredékei Sormás – Török-földek lelőhelyről,
3: A lengyeli kultúra idoltöredéke Sormás – Mántai-dűlő lelőhelyről

